

Гутиря М.О.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНИХ КРИЗ
ФАХОВОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ**

У статті автором розглядаються основні види нормативних криз професійного становлення особистості та на основі аналізу методологічних основ, сучасних наукових уявлень і переконань детально характеризуються ті, з якими стикаються студенти-психологи за час фахового навчання. Зокрема, вказано, що криза професійного вибору студентів-психологів розвивається на початковому етапі перебування у ЗВО через протиріччя у сфері професійного самовизначення. Криза апробації виникає в період проходження активної професійної практики студентів-психологів, на якій перевіряється і усвідомлюється рівень їхньої професійної компетентності, збалансованість теоретичної та практичної підготовки, та в результаті формується професійна самооцінка майбутнього фахівця. Помітною стає криза фахової готовності, що розвивається у студентів-психологів у ЗВО в момент наближення початку самостійної професійної діяльності, коли випускник активно планує й оцінює можливості своєї приналежності до відповідної фахової спільноти. Варіантами переживання цієї кризи є професійна фрустрованість і почуття тривоги, що зумовлюються очікуванням важливих життєвих випробувань (атестаційні экзамени, пошук роботи, продовження навчання тощо). У перші місяці і роки самостійної роботи виникає криза навчально-професійних експектацій (розчарувань), коли студенти-психологи розчаровуються в реальній професійній дійсності, яка може не виправдовувати попередні очікування. Криза професійного зростання пов'язана найчастіше із незадоволеністю своєю посадою і кар'єрними успіхами, що поєднується з проблемами створення сім'ї. На основі аналізу літературних джерел констатовано суб'єктивність у тривалості й інтенсивності перебігу цих криз, а також більш детально конкретизовано зміст фаз розвитку нормативних криз фахового становлення студентів-психологів: передкритичної (часто неусвідомлене незадоволення змістом навчальної діяльності, засобами і методикою викладання, характером міжособистісних відносин в академічній групі та у системі «викладач–студент–ЗВО»); критичної (усвідомлене незадоволення своїм соціально-професійним статусом і професійною діяльністю, що виразно проявляється в поведінці й діяльності студента); посткритичної (конструктивний або деструктивний пошук вирішення протиріч).

Ключові слова: нормативні кризи, фахове навчання, студенти-психологи, криза професійного вибору, криза апробації, криза фахової готовності, криза навчально-професійних експектацій, криза професійного зростання, фази розвитку нормативних криз (передкритична, критична, посткритична).

Постановка проблеми. Психологічна наука дотепер накопичила багато знань про професійне становлення особистості, виділивши наявність нормативних, ненормативних і наднормативних криз, які так чи так пов'язані між собою і впливають на формування її свідомості і самооцінки. В умовах активного пропагування безперервної професійної освіти, зміни соціальних поглядів на особистісно-професійні якості фахівця, рівень його компетентності та мобільності, вимог щодо зацікавленості у нестандартному, творчому підході до вирішення професійних завдань саме знання психологічних особливостей прояву нормативних криз професійного розвитку і результату їх

проходження здобувачами освіти стають необхідною умовою пошуку продуктивних шляхів професійної самоактуалізації майбутніх спеціалістів.

Незважаючи на посилену увагу науковців до проблеми вікових та життєвих криз професійного становлення і способів їх подолання, ми не знайшли достатньо теоретичних та емпіричних даних про зміст нормативних криз фахового навчання студентів-психологів, тому це питання залишається відкритим і потребує вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці кризи професійного розвитку прийнято відносити до нормативних криз розвитку особистості, тобто таких, що є закономірним

явищем протягом дорослого періоду, яке змінює темп і вектор професійного розвитку людини, забезпечуючи безперервність її розвитку і самоактуалізації. Кризи виникають внаслідок протиріччя між нормативними структурно-особистісними перетвореннями певного віку та культури і прагненням до збереження індивідуальної цілісності, самототожності (Е.Ф. Зеєр, Е.Е. Симанюк, О.Л. Солдатова, К. Юнг та ін.) [4, с. 28].

Зацікавленість проблематикою кризових переживань у період професійного становлення виникла давно. Основоположними слід вважати ідеї корифеїв психологічної науки, зокрема погляди К. Юнга про спіральність індивідуального розвитку людини, завдяки чому вона неминуче повертається до старих проблем та питань (вимушено чи випадково), які, однак, щоразу стають усе складнішими, і для вирішення яких особистість повинна знайти свою індивідуальність [7]. Тобто розуміємо, що вихід із криз залежить лише від мотивів і прагнень людини, вміння пристосуватися до нових умов. Незмінно цінними і досі залишаються дослідження Л.С. Виготського, Д.Б. Ельконіна, О.М. Леонтьєва та інших про особливості провідної діяльності, які дали можливість сучасним науковцям прослідкувати прямий зв'язок між нею та психологічними і професійними кризами в період фахової підготовки, коли психічний розвиток проходить шлях свого найбільшого вдосконалення, а психічні новоутворення перебудовують соціальну ситуацію розвитку і стають рушійними силами процесів самореалізації та самоактуалізації особистості (В.В. Мосійчук) [7].

Основоположним вважається здобуток психолога Е.Ф. Зеєра у виділенні таких видів нормативних криз, як: криза вибору професії, криза навчально-професійних орієнтацій, криза професійних експектацій, криза професійного зростання, криза професійної кар'єри, криза соціально-професійної самоактуалізації, криза втрати професійної діяльності [3, с. 73]. До цього переліку науковці М.С. Пряжников та О.Ю. Пряжникова додали кризу соціально-професійної адекватності, яка виникає в перші роки після виходу фахівця на пенсію [10].

Цікавим є підхід вітчизняних психологів Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченка, що розкриває найбільш типові кризові ситуації для студентського віку, які можна прослідкувати і у ситуації фахового навчання студентів-психологів: криза професійного вибору (вагання студента щодо правильності вибраної професії); криза зменшення

залежності від батьківської родини (пов'язана з емоційними, психологічними, економічними проблемами); криза інтимно-сексуальних стосунків (пов'язана з процесами формування ідентичності); криза навчально-професійної діяльності (пов'язана з психотравмуючими ситуаціями навчального процесу); криза «виходу у світ» (завершення навчання у ВНЗ і поява почуття невизначеності) [9, с. 55].

Метою статті є науково-теоретичний аналіз сучасних уявлень про особливості прояву нормативних криз фахової готовності та їх вплив на професійне становлення психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кризи професійного становлення особистості виникають протягом усього періоду її професійної діяльності: починаючи з етапу первинного оволодіння професією у вищій школі й закінчуючи безперервним свідомим процесом післядипломної освіти.

У своїх дослідженнях Т.О. Корень [5] вказує, що перша нормативна криза, з якою стикаються студенти-психологи за час професійної підготовки у ЗВО, виникає на стадії адаптації (пристосування) до нових умов і змісту навчально-професійного процесу, коли студенти засвоюють нову соціальну роль та налагоджують відносини один з одним і викладачами. У цей час вони проходять кризу професійного вибору, що проявляється в незадоволеності професійною освітою та професійною підготовкою, супроводжується прагненням до фінансового самозабезпечення через зростання власних потреб, тому навчання часто відходить на другий план, а власне професійна діяльність – за фахом чи «підробляння» – стає провідною.

Російська дослідниця О.І. Філіпович [13] пов'язує виникнення кризи професійного вибору студентів-психологів на початковому етапі навчання у вищій школі з протиріччями (невідповідністю), що виникають у сфері професійного самовизначення, а саме: між знаннями, уявленнями особистості про професію психолога та її реальною змістовою сутністю, незнанням конкретних сфер застосування психологічної практики; між переважанням особистісно-центрованих мотивів, спрямованих на вирішення власних проблем засобами професії психолога та відсутністю мотивів, спрямованих на оволодіння змістом професійної діяльності психолога; між ціннісними орієнтаціями особистості студентів та цінностями майбутньої професійної діяльності. Ці протиріччя і стають специфічними ознаками кризи разом із конфліктністю Я-концепції,

зниженням самооцінки, проявом негативізму щодо себе [13, с. 8–9].

Звернемо увагу, що, на думку психолога Е.Ф. Зеєра, криза професійного вибору долається шляхом зміни початкової мотивації на соціально-професійну та зростанням професійної спрямованості навчальних дисциплін [3, с. 218].

Стосовно другої стадії – інтенсифікації – Т.О. Корень з'ясовано, що тут відбувається розвиток загальних і спеціальних здібностей студентів-психологів, їхнього інтелекту, емоційно-вольової регуляції, самостійності та відповідальності, однак через невдалий досвід адаптації до соціально-професійної ситуації у перші місяці і роки самостійної роботи виникає криза навчально-професійних експектацій (розчарувань). Основне, з чим стикаються студенти-психологи, які розпочали свою професійну діяльність, – це труднощі у встановленні взаємин з різновіковими колегами, розбіжності між професійними очікуваннями та реальною професійною дійсністю, освоєння змісту психологічної роботи певної організації [4; 5].

І сутність останньої, за Т.О. Корень, стадії – ідентифікації полягає у формуванні професійної ідентичності та самовизначенні, здатності до самопрезентації, готовності до майбутньої професійної діяльності психолога. На цьому етапі може виникати криза професійного зростання, прояви якої полягають у незадоволеності своєю посадою і кар'єрними успіхами, потребою у підвищенні кваліфікації, що відбувається паралельно зі створенням сім'ї та погіршенням фінансових можливостей [4; 5].

Згідно з іншими психологічними дослідженнями, після кризи професійного вибору не оминає практично жодного студента-психолога ще одна – це криза апробації (К.Н. Поліванова, О.А. Столярчук, Л.Б. Шнейдер), яка припадає на час збільшення професійно орієнтованих навчальних дисциплін та проходження активної професійної практики (орієнтовно 3-ій курс), коли студенти мають змогу проаналізувати рівень своєї професійної компетентності в царині психології, професійно значущих якостей та потенціалу в максимально наближених до реальності умовах, що створюються освітнім закладом (виробничою базою практики) [8]. Як вказує О.А. Столярчук, зміст кризи апробації полягає у суперечності між теоретичною та практичною площинами професійної підготовки студента, незбалансованістю його як суб'єкта навчальної діяльності та майбутнього фахівця [12, с. 157]. Вчена говорить, що

результатом цієї кризи може стати зниження професійної самооцінки [11].

Вивченню ще однієї кризи – фахової готовності – присвячені дослідження В.В. Мосійчук (2014) [8] і О.А. Столярчук (2010) [11; 12]. Остання її детермінацію вбачає «в загостренні суперечності між усвідомленням студентом наближення початку професійної діяльності та недостатньо сформованою готовністю до цього», внаслідок чого «випускник активно проектує й рефлексує можливості своєї приналежності до відповідної фахової спільноти» [12, с. 158].

Цікавими для нас виявилися емпіричні результати В.В. Мосійчук, який, досліджуючи психологічні особливості кризи фахової готовності, встановив кілька важливих положень. По-перше, більше третини студентів-психологів мають ознаки деструктивного її переживання, що проявляється у вигляді професійної фрустрованості. По-друге, близько половини випускників оцінюють власну готовність до майбутньої професійної діяльності на низькому рівні (стосується мотиваційного компонента). По-третє, з'ясовано недостатність позитивних емоцій під час фахового навчання та наявність травматичних емоційно-негативних переживань тривоги, що і вказує на кризові моменти. Науковець детермінує кризи фахової готовності очікуваннями студентами-психологами (випускниками) важливих життєвих випробувань (державних іспитів, пошук місця роботи тощо) [8].

Аналіз наукової літератури та здобутків психологів у проблематиці нормативних криз фахового навчання студентів-психологів дозволяє узагальнено оцінити її як багатогранну та таку, що потребує подальших теоретико-емпіричних розвідок.

Накопичивши певні уявлення з тематики статті та ґрунтуючись на поглядах психологів Л.С. Виготського, Е.Ф. Зеєра [2; 3], спробуємо надати теоретичну характеристику фаз розвитку нормативних криз фахового становлення студентів-психологів:

1. Передкритична фаза, в якій студент-психолог стикається із суперечностями між суб'єктивними уявленнями про характер професійного навчання та об'єктивними реаліями нової соціальної ситуації розвитку. Майбутнього психолога можуть не задовольняти (усвідомлено чи неусвідомлено) зміст навчальної діяльності (загальний перелік дисциплін, серед яких велика кількість «непотрібних», зорієнтованих на загальний культурний розвиток студента вищої школи), засоби і методика викладання, характер

міжособистісних відносин усередині академічної групи (психологічний дискомфорт і конфлікти на фоні нерівності соціального становища, життєвих поглядів і переконань, навчально-професійних мотивів і прагнень, конкуренція за першість у стипендіальному рейтингу) та у системі «викладач–студент–ЗВО» (неочікувано високі педагогічні вимоги до навчальної підготовки, рівня загальної успішності, академічної доброчесності).

2. Критична фаза характеризується усвідомленням студентом-психологом незадоволення своїм соціально-професійним статусом і професійною діяльністю, потреба в зміні яких стикається з об'єктивною можливістю реалізації. Це протиріччя виразно проявляється в поведінці й діяльності: психічне напруження, конфліктність чи апатичність, зниження або втрата інтересу до оволодіння професією психолога, відсутність бачення перспектив професійного розвитку і переключення на інші види діяльності.

3. Посткритична фаза, коли студент-психолог знаходить шляхи вирішення протиріч. Встановлено два науково обґрунтовані можливі наслідки проходження нормативних кризових періодів фахового навчання студентів-психологів: конструктивний, що проявляється в особистісному зростанні, коли особистість самостійно долає небажані професійні якості та піднімається на вищий рівень професійного розвитку; деструктивний – особистісна деградація, зміна вектора на реалізацію в позапрофесійній діяльності (у побуті, хобі і т. п.), професійна апатія тощо (Н.О. Антонова, Е.Е. Симанюк) [1; 4]. Варіантами деструктивного виходу з професійної кризи вбачаємо також ситуації, коли студент-психолог, перебуваючи на етапі входження у самостійну професійну діяльність, починає пливти «за течією» і застряє на певному рівні особистісно-професійного розвитку, не вбачаючи потреби в подальшому самовдосконаленні, втрачаючи професійну мобільність, ставить перед собою високі цілі без

здійснення реальних кроків для їх досягнення, надає психологічній діяльності нехарактерного для неї сенсу (*прагнення вирішити особистісні проблеми через досвід клієнтів; жага самоствердитися в очах життєво стурбованих клієнтів і сформувати імідж спеціаліста без орієнтації на якість надання психологічної допомоги; свідоме застосування неефективних, а то й шкідливих технік з метою продовження фінансового періоду роботи з клієнтом тощо*).

Хай там як, а науковці все ж наголошують на суб'єктивності щодо інтенсивності переживання (виразності проявів) кризових періодів фахового становлення і вказують на нетривалий, латентний їх перебіг або й на відсутність у деяких студентів (В.В. Мосійчук, Ю.П. Поваренков, К.М. Поліванова). Зокрема, вчена А.К. Маркова дослідила зумовленість виникнення професійних криз індивідуальними (стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, стаж роботи, витривалість, самооцінка, рівень тривожності, темперамент) та організаційними (умови роботи, робочі перевантаження, дефіцит часу, тривалість робочого дня, зміст праці, участь в ухваленні рішень, спілкування з колегами і клієнтами) чинниками [6].

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У процесі науково-теоретичного аналізу досліджень вибраної проблематики статті було встановлено детермінанти та основні психологічні особливості нормативних криз фахового навчання студентів-психологів (кризи професійного вибору, кризи апробації, кризи фахової готовності, кризи навчально-професійних експектацій), що дало можливість також більш детально охарактеризувати сутність прояву типових фаз цих криз саме у майбутніх психологів. Зазначена проблематика, без сумніву, потребує подальших пошуків з метою розширення уявлень і накопичення об'єктивних даних про специфіку переживання нормативних криз фахового навчання студентами-психологами.

Список літератури:

1. Афанасьєва Т.О. Психологічні особливості криз професійного становлення психолога. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. Миколаїв, 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 29–32.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4. 432 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. Москва : Академический проект ; Фонд «Мир», 2006. С. 203–228. 336 с.
4. Кокурин О.М. Психология професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
5. Корень Т.О. Модель професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі. *Особистість в єдиному освітньому просторі. Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти*. 2011. № 3 (4) : Загальна та вікова психологія. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/psihologia/koren.pdf.

6. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 482 с.
7. Мосійчук В.В. Кризи професійного становлення як умова розгортання самореалізації особистості. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», 2019. № 14. URL: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2011-14.%p>.
8. Мосійчук В.В. Нормативна криза фахової готовності: психологічні особливості переживання. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Вип. 25. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. С. 28–292.
9. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. С. 54–57.
10. Пряжников Н.С., Пряжникова Е.Ю. Психология труда и человеческого достоинства. 3-е изд. Москва : Академия, 2005. 480 с.
11. Столярчук О.А. Дослідження динаміки криз фахового навчання майбутніх учителів. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2010. Вип. 29. С. 305–311.
12. Столярчук О.А., Коханова О.П. Роль особистісного потенціалу в переживанні студентами криз професійного навчання. *Актуальні проблеми практичної психології* : збірник статей VI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (Глухів, 20–21 лютого 2020 року). Міністерство освіти і науки України, Глухівський НПУ ім. О. Довженка та ін. / ред. кол. : Н.М. Ільїна, Л.М. Коробка, В.М. Поліщук, О.П. Сергєєнкова, В.М. Чернобровкін ; відп. ред. Н.М. Ільїна. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2020. С. 155–161. URL: http://psy-lpr.at.ua/Materials/zbirka_statej_2020-glukhiv.pdf.
13. Филипович Е.И. Кризис профессионального выбора студентов-психологов на начальном этапе обучения и условия его преодоления : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)». Пятигорск, 2009. 23 с. URL: <https://www.disscat.com/content/krizis-professionalnogo-vybora-studentov-psikhologov-na-nachalnom-etape-obucheniya-i-usloviy/read>.

Gutyria M.S. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF NORMATIVE CRISES OF PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS

The author considers the main types of normative crises of professional development of personality and on the basis of analysis of methodological bases and modern scientific ideas and beliefs are characterized in detail by those who are faced by students of psychology during their professional studies. In particular, it is indicated that the crisis of professional choice of students-psychologists develops at the initial stage of stay in the Free Economic Zone due to contradictions in the field of professional self-determination. The approbation crisis arises during the period of active professional practice of psychology students, which checks and realizes the level of their professional competence, the balance of theoretical and practical training, and as a result the professional self-esteem of the future specialist. The crisis of professional readiness develops in students-psychologists of the Free Economic Zone at the moment of approaching the beginning of independent professional activity, when the graduate actively plans and evaluates the possibilities of his belonging to the relevant professional community. Options for experiencing this crisis are professional frustration and anxiety, which are conditioned by the expectation of important life trials (state exams, job search, continuing education, etc.). In the first months and years of independent work there is a crisis of educational and professional expectations (disappointments), where student-psychologists are disappointed in the real professional reality, which may not meet previous expectations. The crisis of professional growth is most often associated with dissatisfaction with their job and career success, which is combined with the problems of starting a family. Based on the analysis of literature sources, the subjectivity in the duration and intensity of these crises was stated, and the content of the phases of development of normative crises of professional development of psychology students was characterized (or specified) in more detail: precritical / conscious / unconscious dissatisfaction teaching, the nature of interpersonal relations in the academic group and in the system "teacher-student-ZVO"); critical (conscious dissatisfaction with their socio-professional status and professional activities, which is clearly manifested in the behavior and activities of the student); post-critical (constructive or destructive search for a solution to contradictions).

Key words: *normative crises, professional training, students-psychologists, crisis of professional choice, crisis of approbation, crisis of professional readiness, crisis of educational-professional expectations, crisis of professional growth, phases of development of normative crises (precritical, critical, postcritical).*